

ՍԱՐԴՈՒՐՅԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՐԻՄԻՍԻ ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ինգա Ավագյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
Գյումրու «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան

Բանալի բառեր՝ *Գանձադուռ, Սարդուրյան տարեգրության, Էրիմիսի երկիր, Վանի Ս.Պողոս եկեղեցի, սեպագիր արձանագրություն:*

Սարդուրյան տարեգրությունը գտնվում է Վանա ժայռի հյուսիսային լանջին՝ արևմտյան որմնախորշում, որը կոչվում է Գանձադուռ (Խազի-նե կավուսի)¹: Սարդուրյան տարեգրության տեքստին է պատկանում նաև Վանի Ս.Պողոս եկեղեցում երկու քարերի վրա արված արձանագրությունը, որը տարեգրության որոշ մասերի կրկնօրինակն է համարվում: Սարդուրին Էրիմիսի երկիր է արշավել ութ անգամ, նույն տարում այդ արշավանքերի թիվը երբեմն հասել է երեքի: Հողվածում ներկայացվում է այդ արշավանքների մանրամասն վերլուծությունը, ճշգրտվում են արշավանքների ուղղությունները և արձանագրությունների թարգմանությունները:

Նախաբան. Սարդուրյան տարեգրության մեջ Էրիմիսի երկիրը հիշատակվում է մի քանի անգամ: Կան հատվածներ, որոնցից հասկանալի է դառնում, որ տվյալ տարում արքան ստիպված է եղել երեք արշավանք ձեռնարկել Էրիմիսի դեմ: Վավերագիրը իր կարևորությամբ հավասարվում է Արգիշտի I-ի Խորխորյան տարեգրությանը և բավա-

¹ 1916թ. Հ. Օրբելին Վանա ժայռի որմնախորշերից մեկում՝ «Գանձադուռ»-ում, պեղեց Արգիշտի I-ի որդի Սարդուրի II-ի տարեգրությունը: **Плюгровский Б.** Ванское царство (Урарту). М.-1959. с.15:

կանին ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս Էրիախի երկրի ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնամշակութային կյանքի մասին²:

Սարգուրյան տարեգրության КУКН 241 В հատվածի (1-7 տողեր) հռչակագրում Մանա երկրի հետ առաջին անգամ հիշատակվում է Էրիախի ցեղամիության երկիրը³: Սարգուրին (Ք.ա 764-735 թթ.) պատմում է, որ Խալդին արշավել և սեփական զենքով ենթարկել է Մանա Երկիրը, Էրիախի ցեղամիության երկիրը, որոնք զգեստնել է Սարգուրի Արգիշտորդու առջև (1-7 տողեր): 8-12 տողերում, փառաբանելով Խալդիի զորությունը, զենքի ուժը, որի օգնությամբ Սարգուրին արշավել է, նա նկարագրում է Մանա երկիր կատարած արշավանքը (13-27 տողեր), որից իմանում ենք, որ քաղաքները այրելով ու ավերելով, գրոհելով ամրացված Դարբանի քաղաքի ամրոցը և այստեղ բերդակալ նշանակելով, ապա մարդ-կին քշելով Բիայնիլի՝ արքան երկիրը միացրել է Վանի թագավորությանը: Հենց այդ նույն տարում (28-36 տողեր) երրորդ անգամ արքան զինվորներին ուղարկել էր Էրիախի երկիր, երկիրը գրավել, քաղաքները այրել, ավերել, երկիրը յուրացրել, մարդ, կին քշել դեպի Բիայնիլի երկիրը: 37-50 տողերում, Խալդյան մեծությամբ Սարգուրին պատմում է, թե ինչ ավար է նա տարել ամբողջ արշավանքի ընթացքում Մանայից և երեք անգամ (՝) Էրիախի արշավելուց հետո:

Հատվածի 27-28 տողերից իմանում ենք, որ Սարգուրին ստիպված է եղել այդ տարում երրորդ անգամ զորք ուղարկել Էրիախի, 51-56 տողերից՝ որ Խալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները արքան մեկ տարում է կատարել: 57-59 տողերում արքան խոսում է հենց այս տեղից (Ժամանակից) «նախիդիի» հաստատվելու մասին: Ի. Դյակոնովը *nahidini* բառը թարգմանում է *բարձրանալ, բերել* իմաստով, Գ. Մելիքիշվիլին *nah-ը* թարգմանում է *բարձրանալ գահին* իմաստով, Ն. Հարությունյանը 59-րդ տողը չի թարգմանում:

² Թարգմանությունը կատարված է ըստ Պ. Հովհաննիսյանի, Ա. Մովսիսյանի Հայ ժողովրդի պատմության (ՀԺՊ) քրեստոմատիայի «Վանի թագավորության սեպագիր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին» գլխի, Երևան, 2007, հ. I, էջեր 161-169, 174-181, 183-184, ըստ Ն. Հարությունյանի Корпус урартских клинообразных надписей, (այսուհետև՝ КУКН), Ереван, 2001; Գ. Մելիքիշվիլիի Урартские клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН). М.-1960, Ի. Դյակոնովի Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև АВИИУ), Предисловие, раздел I-III, IV // Вестник Древней истории (ВДИ). 2-3. М. -1951, Урартские письма и документы (այսուհետև՝ УПД). М. Л. -1963, Գ. Մերեթեիի Урартские памятники музея Грузии. Тбилиси. -1939; М. Salvini, Corpus dei testi Urartei (այսուհետև՝ CTU I), volume I, Le iscrizioni su Pietra e Rocca I testi. Documenta Asiana. VIII. Volume primo. CNR Istituto di studi Sulle civiltà dell' Egeo e del vicino Oriene, Roma, 2008, Corpus dei testi Urartei (այսուհետև՝ CTU IV), volume IV. Iscrizioni su Bronzi. Argilla e Altri supporti nuove Iscrizioni su Pietra Paleografia generale. Documenta Asiana. VIII, Volume quarto, CNR, Istituto di studi Sulle civiltà dell' Egeo e del vicino Oriene, Roma, -2012; G. Lanfranchi, S. Parpola, The correspondence of Sargon II. Part II. Letters from the Northern and Northeastern provinces. Helsinki university press. -1990: Տե՛ս Ավագյան Ի., Պատմական Շիրակը սկզբնաղբյուրներում, Գյումրի, 2015, էջ 40:

³ КУКН/241, ծան. 17:

Մյուս անգամ Սարգսյան տարեգրության C հատվածում(KYKH/241 C) պատմում է նույն տարում Կուլխա երկիր և Աբիլիանիսի կատարած արշավանքների մասին (1-19 տողեր): Հաջորդ տարի արքան արշավում է Էրիախի, Աբիլիանիսի և Իգանի երկրների դեմ, որի ժամանակ հպատակություն են հայտնում այս ցեղերի արքաները (KYKH/241 C)⁴: Այս արքան պատմում է Էրիախի երկիր կատարած արշավանքի մասին (23-47 տողեր), որի ժամանակ նրան հաջողվել է մեկ օրում գրավել Էրիախի երկիրը, նվաճել Էրիախիի 350 գաղտնի շտեմարանները, որոնք ստեղծել էին Էրիախի հարստության ներկայացուցիչները՝ հպատակված արքայի հայրը և պապը: Ուշագրավ է պետության և տաճարների ունեցվածքի հասանելիության խնդիրը: Էրիախիում տաճարի և արքայի ունեցվածքը պահվում էր ժայռափոր պահեստներում⁵: Էրիախիի տիրակալն ունեցել է «թագավոր-արքա» տիտղոսը, արձանագրությունն ակնարկում է ազգագավառում մի քանի սերունդ տիրող արքայատոհմի գոյության մասին: Շիրակի տարածքում ձևավորված վեց իշխանությունների մեջ գերակշռող դեր էր խաղում Էրիախին, որը կառավարվում էր տեղական հարստության կողմից: Մենք գործ ունենք «Մեծ» Էրիախիի հետ, որը վեց իշխանությունների համադաշնություն էր և իրենից ներկայացնում էր թագավորություն: Այդ վեց իշխանություններն են՝ Էրիախին, Կուլիանին, Կուրիանին, որը Գուրիանիա ձևով է հիշատակվում Աշուրիսուայի կողմից Սարգոն II-ին ուղարկված զեկույցում, Գուլութախին և Անիշթերգան, Աշտուխիին⁶: Բացի սրանից՝ անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Իշկիգուլու-Իշկիգուլիսի երկիրը, որը, ըստ Արգիշտիի Սարմաշենի արձանագրության, տեղադրվում է Շիրակի հյուսիսում: ^{Kur}Is-gi-gu-lu-u-ի առավել ճշգրիտ տեղորոշմանը կօգնի Իրդանիու/նի/ քաղաքի տեղադրության հարցի լուծումը, որը մինչև օրս վերջնականապես պարզ չէ:

Էրիախիի գաղտնի ամբարները, որոնք լեցուն էին հարստությամբ (27-28 տողեր), երբևէ չէին գրավվել Վանի հզոր արքաների կողմից և այնքան կարևոր նշանակություն ունեին, որ Սարգսյան այս մասին տեղ է հատկացրել իր տարեգրությունում: Ս. Հմայակյանը, հենվելով (E. Murele) բառի՝ Ի.Դյակոնովի առաջարկած «տաճարի ամբարներ» թարգմանության վրա, ենթադրում է, որ Էրիախիի արքան երկրի կրոնական առաջնորդն է եղել: Բացառված չէ երկրի թեոկրատական իշխանապետություն եղած լինելու հանգամանքը, ինչպիսին էր ըստ էության նաև Վանի թագավորությունը⁷: «Տաճարի ամբարներ» թարգմանությունը հավանական է, քանի որ Շարան, որին ըստ ավան-

⁴ Արշավանքի գլխավոր հռչակագրում (19-22 տողեր) Սարգսյանին պատմում է, որ Խալդին արշավել է սեփական զենքին է ենթարկել Էրիախի ցեղի երկիրը, ենթարկել Աբիլիանիսի ցեղի երկիրը, զգեստնել նրանց Արգիշտորդի Սարգսյանի առջև (KYKH/241 C):

⁵ **Հմայակյան Ս.**, Ուրարտուի ոսկին, «Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազ.-մ.թ. XIV դ.)», Երևան, 2007, էջ 159:

⁶ **Հմայակյան Ս.**, Շիրակը Լուշա-Գատարգա-Վիտերուխե դաշնակցության կազմում // Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական գիտաժողով (ՇՊՄԺ) I, Գյումրի, 1994, էջեր 21-23:

⁷ **Հմայակյան Ս.**, Էրիախեն՝ աստվածապետություն // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական գիտաժողով, II, Գյումրի, 1996, էջեր 12-13:

դության, պատկանել են այդ ամբարները, տարածաշրջանում պաշտվել է որպես հացի և հացագգիների, պտղաբերության և բերրիության աստվածություն⁸. գրեթե նման գծերով է օժտված եղել նաև Շարայի մայրը⁹:

Երիախի երկրի անասունները և ունեցվածքը խլելով, քաղաքները այրելով, պետությունը թալանելով՝ Սարգուրիին տղամարդկանց ու կանանց գերեվարել է Բիայնիլի (KYKH/241 C տող 30-34):

Նույն արշավանքի վերջում՝ Երիախից հետ դառնալու ճանապարհին, արքան դարձյալ արշավում է Աբիլիանիլի, քաղաքները այրում, երկիրը զավթում (35-39 տողեր): Սեպագիր հատվածից իմանում ենք, որ Սարգուրիի դեմ կանգնած էին Էթիունի համադաշնության երկու հզոր երկրների՝ Երիախիի և Աբիլիանիլիի արքաները: Երիախիի դեպքում Սարգուրիին գործ է ունեցել արքայական հարստության հետ, քանի որ նա հիշատակում է արքայի հորը և պապին, իսկ Աբիլիանիլիի դեպքում Սարգուրիին հիշատակում է Աբիլիանիլիի արքա Մուրինիին, որը, գալով իր մոտ, գրկել էր իր ոտքերը, բերանքսիվայր խոնարհվել և արդյունքում՝ հարկ վճարելու պայմանով հետ ստացել թալանված Աբիլիանիլիի գահը: Կարելի է եզրակացնել, որ Կուլխա կատարած արշավանքի տարում արքան արշավել է Աբիլիանիլի և հպատակեցրել երկիրը, սակայն հաջորդ տարի, միգուցե Երիախիի արքայի դրդմամբ, Մուրինի Աբիլիանորդին դարձյալ ընդդիմացել է Սարգուրիին: Նոր արշավանքի արդյունքում ապստամբությունը ճնշվել է:

⁸ Պետրոսյան Ս., Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդաբանությունում // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 3, Երևան, 1981, էջեր 187-204: **Պետրոսյան Ս.**, «Շիրակյա ամբարք»-ի շուրջ // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 8, Երևան, 1982, էջեր 73-79:

⁹ Պահպանվել է մի ավանդություն այն մասին, թե ինչու է Կողգաթ լեռը ստացել Շարայի լեռանունը: Հին Հայաստանում ամենքը գիտեին Շիրակի տեր Շարայի որկրամոլության մասին: Ամռանը՝ կալսելու ժամանակ, նա մի քանի սայլ ցորեն է բերում և թաքցնում այս լեռան փոքրիկ անձավում: Շարան մտադիր էր ձմռանը երբեմն այստեղ գալ և մարդկանց հայացքից հեռու կշտացնել փորը: Երբ ձմեռը վրա է հասնում, գաղտագողի գալիս է իր թաքստոցը, նստում է անձավում ու մտածում իր անելիքի մասին: Հենց այնպես ցորենատիկներն ուտելը բանի նման չէ, բայց մինչև տանես, աղաս ու հաց թխես, ամենքը գլխի կրնկնեն: Այդ պահին նրա աչքին երևում է մայրը, որն ասում է. «Տղա՛ս, աստվածները կպատժեն այն մարդուն, որը հացի է նստում որդիներից ծածուկ»: Շարան սթափվում է, վերադառնում տուն և հրամայում, որ գնան ու լեռան անձավից ցորենը տուն բերեն: Այդ ժամանակվանից էլ Կողգաթը կոչվել է Շարայի լեռ: Տե՛ս «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», Երևան, 1974, հ. 8, էջ 462: Շարան զուտ տեղական երևույթ չէ, այլ և՛ անվանական, և՛ վարքագծային առումներով իր զուգահեռներն ունի հինարևելյան դիցազնավեպերում: Շումերական տեքստերում Շարան (Շարու) Ումմա քաղաքի պահապանն է՝ Ինաննա (աքքադական՝ Իշտար) դիցուհու որդին կամ տարփածուն, ինչպես նաև հարստության աստվածը: Ինքը՝ Ինաննան, այդ պարագայում տաճարական շտեմարանների հովանավորն է: Ուշագրավ են Իշտարի խեթական և խուրիական առանձնահատկությունները: Տե՛ս **Փիլիպոսյան Ա.**, Հայկական Շարան և հինարևելյան զուգահեռները // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», V, Գյումրի, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոն, միջազգային գիտաժողովի նյութեր 2002, էջ 24:

Շ հատվածի հաջորդ մասում (40-48 տողեր) գերեվարվածների մասին Սարգսյանի հայտնած թվային հանրագումարային տվյալը հետևյալն է՝ 7150 մարդ մեկ տարում, որոնց արքան գերել էր Էրիախիից և Աբիլիանիից: Սարգսյանն ումանց սպանել էր, մյուսներին գերեվարել: Մեծ էր նաև տարված անասնաքանակը, բայց հատվածի կարևոր տեղեկությունը (45-46 տողեր) նաև այն է, որ սա միայն թագավորի ավարն էր, և Սարգսյանն զրում է, որ սա այն է, ինչ նա է տարել, իսկ այն, ինչ իրենից հետո տարվել էր զինվորների կողմից, այս թվերի մեջ չէր մտնում և տարվել էր առանձին, այն բանից հետո, երբ Սարգսյանն լքել էր երկրները: Հաջորդ (47-48) տողերում Սարգսյանն ևս մեկ անգամ նշում է, որ սույն մեծագործությունները նա կատարել է մեկ տարում: Հաջորդ (49-53) տողերից մենք հասկանում ենք, որ հաջորդ տարում արքան արշավել էր Ռուիշիանի և Իգանի երկրների դեմ: Վերջինս տեղակայվում է Վանանդում և Էրիախի համադաշնության դաշնակիցն էր ու նաև՝ Էթիուխիի մեջ մտնող երկրներից մեկը: Հատվածի մեջ Սարգսյանն հիշատակում է հպատակեցրած երկրների արքաներին՝ Ռուիշիանի երկրի Ռաշունի արքային (50-51 տողեր), Դիուծիինի Իյանորդի արքային (51-52 տողեր): Այս երկու երկրները, ինչպես նաև Էթիուխի երկիրը, Խալդին զգետնել էր Սարգսյանի Արգիշտորդու առջև (52-53 տողեր): Ուշագրավ են 54-55 տողերը, որտեղ Սարգսյանն ասում է. «Հենց այս տեղից (Ժամանակից) «ազեբե» բուն «խարարե» հաստատված է»¹⁰: Ի.Դյակոնովը *azibi(e)*-ն թարգմանում է *օրենք*, *պայմանագիր*, Գ. Մելիքիշվիլին *harare*-ն թարգմանում է *բարօրություն* ձևով, *salmathi(e)* բառը Ի. Դյակոնովը թարգմանում է՝ *կողմում*, *կողմից*, Ն. Հարությունյանը՝ *հարևան*, *կողքին* իմաստով, իսկ Ս.Մավրինին՝ *մյուս կողմից* ձևով: Բացառված չէ, որ 54-55 տողերը կարելի է թարգմանել նաև այսպես. «Սարգսյանն ասում է. Այնտեղ օրենք (պայմանագիր) խաղաղության, մյուս կողմից, հաստատեց»: Այսինքն՝ խոսքը Էթիուսի երկրի համադաշնության և Բիայնիլիի միջև օրենք՝ հաշտության պայմանագիր, հաստատելու մասին է: Արձանագրության մեզ հետաքրքրող հատվածում Սարգսյանն խոսում է Էթիուսի համադաշնության մեջ մտած Էրիախի և Աբիլիանիի հզոր ցեղամիությունները հպատակեցնելու մասին, ընդ որում Աբիլիանիին արքան նվաճել է Էրիախիից վերադառնալիս: Թուլացնելով և ենթարկելով այս հզոր ցեղամիությունները՝ արքան ստիպված էր բախվել նաև Էթիուսի համադաշնության հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Իգանի-Իյանիի և նրա դաշնակից Ռուիշիանի երկրի հետ, ինչի մասին էլ Սարգսյանն պատմում է: Այս բախումից հետո միայն, երբ Սարգսյանն նվաճում, այրում և թալանում է Էթիուսիի հյուսիս-արևմուտքը, տեղի է ունենում Էթիուսի Էթիուսիի և Բիայնիլիի միջև հաշտության պայմանագրի կնքում: Կարծում ենք՝ տարածաշրջանում պարտություն էին կրել հզոր ուժ ներկայացնող Էթիուսյան երկրները, և պարտությունն էլ դարձել էր հաշտության պայմանագիր կնքելու հիմնական պատճառ:

Սարգսյան տարեգրության KYKH-241 D հատվածում արքան խոսում է Կուլխայի և Էրիախիի հարավարևմտյան հարևան, Արաքսի աջ ափին տեղադրված Ուիտերուիի երկրների գրավման մասին: Կուլխա արշավելու համար արքան նախ պետք է

¹⁰ 54-55 տողերը թարգմանել ենք ըստ ՀԺՊ քրեստոմատիայի (էջ 177): Տե՛ս YKH/ 127 ծան. 16, KYKH - ում Ն. Հարությունյանը չի թարգմանում:

հպատակեցներ Էրիախին և Իգանին, ինչպես տեսանք վերը, քանի որ Կուլխա գնացող կարևոր մայրուղիներն ու ճանապարհները անցնում էին պատմական Շիրակով ու Վանանդով: Սարգուրին պատմում է այդ տարում Ուխտերուխի կատարած երրորդ արշավանքի մասին, որի ժամանակ արքան երեք անգամ Ուխտերուխի երեք տարբեր վայրերում բախվել էր երկրի երեք մարզերի կառավարիչներին (18-23): Հաղթանակից հետո արքան Ուխտերուխի կառավարիչ է նշանակում (31-32)¹¹ և Ուխտերուխի կենտրոն Ուրայանի քաղաքում հիմնադրում է ամրոց, տեղադրում կայագոր (28-30): Ուխտերուխի ռազմավարական դիրքը խոսում է այն մասին, որ այս ամրությունն ու կայագորը այստեղ թողնվել էին ոչ միայն այս երկիրը, այլև պարբերաբար ապստամբող հյուսիսային ազգագավառները Վանի թագավորության կազմում պահելու համար:

Սարգուրյան տարեգրությունում Էրիախի երկրի մասին հաջորդ հիշատակությունը սեպագրի KYKH241-E հատվածի 19-30 տողերում է: Փուլուաղի կատարած արշավանքից հետո Սարգուրին, դարձյալ այդ տարում երրորդ անգամ, արշավում է Էրիախի երկիր, նվաճում է երկիրը, քաղաքներն այրում և ավերում, երկիրը թալանում, տղամարդկանց և կանանց գերեվարում Բիայնիլի: Այս հատվածի կարևոր տեղեկություններից մեկն այն է, որ Սարգուրին այս արշավանքի ժամանակ Էրիախիում կառուցում է ամրոցներ և երկիրը վերջնականորեն միացնում Վանի թագավորությանը (23-24): Սարգուրյան տարեգրության KYKH241 E 25-30 տողերում Սարգուրին բերում է Փուլուաղիից և Էրիախիից գերեվարվածների հանրագումարը՝ 6436 պատանի, 15553 կին, ընդամենը 21989 մարդ, ոմանց արքան սպանել էր, ոմանց գերեվարել: 31-33 տողերում բերված է նաև հափշտակված անասունների հանրագումարը: Այս արշավանքները արքան կազմակերպել էր մեկ տարում:

Սարգուրյան տարեգրության KYKH-241 F հատվածի հռչակագրից (4-6 տողեր) պարզ է դառնում, որ Էթիունի երկիր կատարած արշավանքից հետո Էթիունի երկրի շնորհիվ արքային հաջողվել էր ենթարկեցնել Կուրիանի երկրի հարևանությամբ գտնվող Էրիախի երկիրը, որից հետո արքան արշավել էր նույն ուղղության վրա գտնվող Իգանի երկիրը: Որոշ պատմաբանների կարծիքով՝ այս դեպքում Էթիունին օգնել էր Վանի արքային՝ հպատակեցնելու Էրիախի երկիրը¹²:

Ըստ այս հատվածի՝ Իգանին տեղադրվում է Էրիախիից հյուսիս-արևմուտք: Ամենակարևորը Էրիախի երկրի դաշնակցի հզորության մասին վկայող 35 ամրոցները ավերելու և 200 քաղաքներ այրելու, մարդ, կին այստեղից Բիայնիլի գերելու փաստն է, որ արձանագրում է Սարգուրին (6-10 տողեր): 7-րդ տողից իմանում ենք Էրիախիի հզոր դաշնակցի Իգանի երկրի արքայի անունը՝ Կապուրե-Կապուրինի: Ապա արքան խոսում է այն մասին (11-13 տողեր), որ նույն ճանապարհով ուղղվել է Բուզունիա երկիրը և դարձյալ ավերել ամրոցներն ու այրել քաղաքները. նա հիշատակում է Բուզունիա երկրի Ալկանիա և Օուդալա քաղաքները: Հետ դառնալու ժամանակ Սարգուրին արշավել էր Էրիախի, որտեղ այրել էր քաղաքները, գերեվարել տղամարդկանց և կանանց,

¹¹ KYKH/241 ծան. 18:

¹² KYKH/241, F, ծան. 21:

իսկ այնտեղից վերադառնալով՝ արշավել էր Իշթելուանի, Կադիաինի, Աբունի և Աբիլիանիի երկրները (14-15):

Ինչ վերաբերում է Իշթելուանի և Կադիաինի երկրների տեղադրությանը, ապա Ն. Հարությունյանը դրանք տեղադրում է Էրիախիից հարավ-արևմուտք, Աբիլիանիից և Աբունիից արևելք և հյուսիս-արևելք: Սակայն հենվելով F հատվածի 13 տողի վրա, որտեղ արքան ասում է, որ հետ է դարձել և նոր արշավել Իշթելուանի ու Կադիաինի երկրներ, կարելի է ենթադրել, որ արշավանքի ուղղությունը ոչ թե հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք էր, այլ հակառակը: Այդ դեպքում ճիշտ կլինի Իշթելուանի և Կադիաինի երկրները Էրիախիից հարավ-արևելք տեղադրել¹³: Այստեղից արքան նախ կարշավեր Աբունի, ապա Աբիլիանի, ինչ հերթականությամբ էլ գրված է տարեգրության 14-15 տողերում, հակառակ դեպքում նա պիտի արշավեր Աբիլիանի, ապա Աբունի, ինչը չի համապատասխանում արքայի հայտնած երկրների հերթականությանը, իսկ մենք տարեգրության մյուս հատվածներից իմանում ենք, որ արքան Աբունի է հասել՝ նախ գրավելով Աբիլիանիիսին: Իշթելուանի, Կադիաինի, Աբունի և Աբիլիանիի արշավելուց հետո Աբիլիանիի երկրում Սարգսյանի գործը հանգստանում և նախապատրաստվում է նոր, երկար արշավանքի դեպի հյուսիս-արևելք: Այս երկրում գործի հանգստանալու փաստը խոսում է այն մասին, որ այս չորս երկրներն էլ վերջնականորեն հպատակվել են Սարգսյանին՝ դառնալով այն կարևոր հենակետեր, որտեղից արքան կազմակերպում էր իր հեռավոր արշավանքներից մեկը դեպի Սևանա լճի ավազան՝ Վելիքունի (Վելիքունի) երկիր: Արքան այս ամենը նաև փաստագրում է 15-16 տողերում: Ըստ Ն. Հարությունյանի թարգմանության՝ նա պատմում է գործը ջրելու՝ հանգստացնելու մասին՝ շեշտելով այն հանգամանքը, որ կառավարիչներից որևէ մեկը չէր գորակոչվել:

Եթե հիմք ընդունենք ՀԺՊ քրեստոմատիայի քիչ տարբերվող թարգմանությունը՝ «Ես զինվորներին չհանձնեցի ոչ մեկին: Նախկին գավառապետը ապստամբած էր...»¹⁴, ապա կարելի է ենթադրել, որ արքան ինքն է գլխավորել գործերը Աբիլիանիի գավառապետի խռովության պատճառով, իսկ Վելիքունի կատարած արշավանքի հաջողությունը փաստում է նաև Աբիլիանիի նախկին գավառապետի անհաջող խռովության մասին: Այնուամենայնիվ Սարգսյան տարեգրության այս հատվածից կարելի է դատել, որ այս տարածքները, արդեն երկար ժամանակ լինելով Վանի թագավորության կազմում, ներկայանում և ընկալվում էին որպես թագավորության բաղադրամասեր՝ գավառներ՝ Վանի արքաների կողմից նշանակված փոխարքաներով, գավառապետներով և կառավարիչներով: Բոլորովին այլ է իրադրությունը այս գավառներից հյուսիս ընկած Էրիախի և Իգանի երկրներում, որոնց մասին խոսելիս Սարգսյանը հիշատակում է այս երկրների արքաներին: 16-28 տողերում Սարգսյանը պատմում է Վելիքունի կատարած արշավանքի մասին, որի ընթացքում արքան կռվում գրավել էր 22 ամրոց, ավերել, քաղաքներն այրել, երկիրը միացրել իր երկրին: Սարգսյանը F հատվածի 29-31 տողերում բերում է մեկ տարում կատարված այս մեծ արշավանքի ընթացքում

¹³ **Հնայակյան Ս.**, Շիրակը սեպագիր աղբյուրներում // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը»...2007, էջ 60:

¹⁴ ՀԺՊ քրեստոմատիա, էջ 180:

թալանված անասնաբանակի և գերեվարվածների հանրագումարը՝ 10000 պատանի, 4600 տղամարդ, 23200 կին, ընդամենը՝ 37800 մարդ: Արքան ոմանց սպանել էր, ոմանց ողջ տարել, քշել էր 3500 ձի, 40353 խոշոր եղջերավոր անասուն, 214700 ոչխար¹⁵: Սարդուրին սույն մեծագործությունները մեկ տարում էր կատարել:

Եզրահանգում. Այսպիսով մինչև Ք. ա. VIII դ. վերջին տարիները Ուրարտական պետության շատ ծայրագավառներ, մասնավորապես և Էթիունյան իշխանությունները (բացի Վազայից), հարկատու լինելով Վանի արքաներին, հակադիր էին նրանց¹⁶: Սարդուրի II-ը (Ք.ա. 763-735 թթ.) դեպի Ուդուրի Էթիունի արշավում է երկու, իսկ Էրիախի՝ ութ անգամ: Սա նշանակում է, որ վերջինս բավականին հզոր և ինքնուրույն կազմավորում էր, և Սարդուրի II-ը մեծ ջանքեր գործադրեց այն Վանի թագավորության կազմում պահելու համար:

Այս գործընթացը շարունակեց նաև Սարդուրի II-ի հաջորդ Ռուսա I-ը: Այս հավանարտության վերջին իրադարձություններից մեկն է Ռուսա I-ի (Ք.ա. 735-714 թթ.) դեմ 730-ական թթ. բարձրացված ապստամբությունը, որին մասնակցում էին նաև Էրիախի (Էրիանի) և Կուրիանի (Գուրիանի) արքաները: Այս երկրները, ինչպես հայտնի է, տեղադրվում են Շիրակում: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Սևանա լճի հարավային ափերի մոտ: Էթիունյան իշխանները պարտություն են կրում: Էրիախի և Կուրիանին, ինչպես վկայում է Սարգոն II-ին ուղղված Աշուրիսուայի զեկույցը, կրկին ընդունում են Վանի արքաների գերիշխանությունը¹⁷:

ЛЕТОПИСЬ САРДУРИ О СТРАНЕ ЭРИАХИ

Авагян И.Э.

Ключевые слова: *Гандзадур, летопись Сардури, страна Ериахи, церковь Св. Погоса в Ване, клинописные надписи.*

В статье представлены и изучены те урартские клинописные тексты, которые содержат информацию о стране Эриахи и сопредельных территориях. В хронологическом порядке представлены и изучены отрывки летописи Сардури II (Хазине-Капуси) и дубликаты летописи - надписи на двух камнях, найденных в Ване, в церкви Сурб Погос. Из хроники выясняем, что Сардури организовал восемь походов в страну Эриахи, что в этой стране правила династия и что здесь царь Биайнили разграбил 350 амбаров, которые строили отец и дед правителя Эриахи.

¹⁵ St 'u **Արություն Н.** Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван.,-1964, էջ 180:

¹⁶ **Հմայակյան Ս.**, Հոռոմի բերդաքաղաքը և Ուրարտուի պատմության հետ առնչվող որոշ հարցեր // «Շիրակի պատմա-մշակութային ժառանգությունը»...IV, Գյումրի, 2000, էջեր 8-9:

¹⁷ **Երեմյան Ս.**, Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ // Պատմա-բանասիրական հանդես, 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1968, էջ 91:

THE SARDURI CHRONICLE ABOUT THE LAND OF ERIAKHI

Avagyan I. E.

Key words: *Gandzadur, Sarduri Chronicle, the land of Eriakhi, St. Paul's Church in Van, cuneiform inscriptions.*

The article presents the Urartu cuneiform texts which contain information about the Land of Eriakhi and adjacent territories. There are presented and studied excerpts from the chronicles of Sarduri II (Khazine-Kapusi) and duplicates of the chronicles - inscriptions on two stones found in Van, in the church of St. Paul. From the chronicles we find out that Sarduri organized eight trips to the country of Eriahi. The dynasty has the ruled in this country and that here King Biaynili has plundered 350 barns that were built by the father and grandfather of Eriahi's ruler.

Գ ր ա կ ա ն ն լ յ յ ն լ ն

1. Ավագյան Ի., Պատմական Շիրակը սկզբնաղբյուրներում, Գյումրի, 2015:
2. Երեմյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1968, 89-116 էջեր:
3. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երևան, 1974-1987, հ. 8, Երևան, 1982:
4. Հմայակյան Ս., Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուլիս դաշնակցության կազմում // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողով, I, Գյումրի, 1994, 21-23 էջեր:
5. Հմայակյան Ս., Էրիախեն՝ աստվածապետություն // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողով, 2, Գյումրի, 1996:
6. Հմայակյան Ս., Հոռոմի բերդաքաղաքը և Ուրարտուի պատմության հետ առնչվող որոշ հարցեր // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողով, 4, Գյումրի, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոն, 2000:
7. Հմայակյան Ս., Շիրակը սեպագիր աղբյուրներում // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, 7, Գյումրի, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոն, 2007, 54-60 էջեր:
8. Հմայակյան Ս., Ուրարտուի ոսկին, «Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազ.-մ.թ. XIV դ.)», Երևան, 2007, 151-185 էջեր:
9. Հովհաննիսյան Պ., Մովսիսյան Ա., Հայ ժողովրդի պատմության (ՀԺՊ) քրեստոմատիա, «Վանի թագավորության սեպագիր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին» գլուխ, Երևան, 2007, հ. I
10. Պետրոսյան Ս., Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում // Պատմաբանասիրական հանդես, 3, Երևան, 1981, 187-204 էջեր:
11. Պետրոսյան Ս., «Շիրակայ ամբարք»-ի շուրջ // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 8, Երևան, 1982, 73-79 էջեր:
12. Փիլիպոսյան Ա., Հայկական Շարան և հինարևելյան գուգահեռները // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողով, Գյումրի, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոն, 5, Գյումրի, 2002: .

13. Арутюнян Н. Земледелие и скотоводство Урарту. Ереван.-1964.
14. Арутюнян Н. Корпус урартских клинообразных надписей (КУКН). Ереван. -2001.
15. Дьяконов И. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (АВИИУ). Предисловие, раздел I-III, IV // Вестник Древней истории (ВДИ), 2-3. М. -1951.
16. Дьяконов И. Урартские письма и документы (УПД). М.-Л. -1963.
17. Меликишвили Г. Урартские клинообразные надписи (УКН). М. -1960.
18. Пиотровский Б. Ванское царство (Урарту). М. -1959.
19. Церетели Г. Урартские памятники музея Грузии. Тбилиси. -1939.
20. Lanfranchi G., Parpola S. The correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern provinces. Helsinki university press. -1990.
21. Salvini M., Corpus dei testi Urartei (CTU I), volume I, Le iscrizioni su Pietra e Rocca I testi. Documenta Asiana, VIII, Volume primo, CNR, Istituto di studi Sulle civiltà dell' Egeo e del vicino Oriene, Roma, -2008, Corpus dei testi Urartei (CTU IV), volume IV, Iscrizioni su Bronzi, Argilla e Altri supporti nuove Iscrizioni su Pietra Paleografia generale, Documenta Asiana, VIII, Volume quarto, CNR, Istituto di studi Sulle civiltà dell' Egeo e del vicino Oriene Roma. -2012.

*Ընդունվել է՝ 16. 09. 2021
Գրախոսվել է՝ 22. 10. 2021
Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021*

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող,
Գյումրու «Կուսմայրի» պատմամշակութային արվելոց-թանգարանի տնօրեն,
Էլ. ասուցե՝ inga.avagyan.76@mail.ru